

Peter Söderbaum

Értékek, ideológia és politika az ökológiai közgazdaságban*

Az ökológiai közgazdaságtan olyan értékelkötelezett tudomány, amely környezeti témákat vizsgál és konstruktívan segíti a fenntarthatóbb fejlődési pályára állást. Ugyanakkor úgy látszik, hogy számos ökológiai közgazdász még mindig vonakodik az egyéb iskolától való eltávolodástól, ha értékekkel és ideológiával kapcsolatos témák nyílt megfogalmazásáról van szó. E rövid tanulmány tárgya a kutatói beállítottság, valamint ennek értékekkel és ideológiával való összefüggése. Az írás feltárja, hogy nemcsak a tudósokat, hanem a társadalom tagjait is befolyásolja az általuk vallott „ideológiai irányultság”. Ennek alapján állapítja meg azt, hogy a gazdasági emberre, illetve a „profitmaximalizáló vállalatra” vonatkozó feltételezések egynémely gyengesége mérsékelhető, ha bevezetjük a Politikai Gazdasági Személy (Political Economic Person), valamint a Politikai Gazdasági Szervezet (Political Economic Organisation) fogalmát.

Az ökológiai közgazdaságtan jól kiforrott tudományterületté kezd válni. Az elmúlt több mint tíz évben az *Ecological Economics* folyóiraton, illetve az abban felbukkant sok témán kívül számos könyv hivatkozik az Ökológiai Közgazdaságtan Nemzetközi Társasága (International Society for Ecological Economics) és a regionálisabb jellegű Európai Társaság (European Society) által tartott konferenciákra. Kísérleteket tettek az ökológiai közgazdaságtan „korlátainak” feltárására (Krishnan et. al. [1995]; Costanza [1997]), s megjelentek az ökológiai közgazdaságtan alapelveinek ismertetését célzó első tankönyvek (Costanza et. al. [1997]).

Továbbra is vitatott azonban a tudományág által vizsgált terület jellege. Vajon hasonlítható-e ez olyan tudományterületekhez, amelyek kikristályosodott paradigmákra hivatkoznak és ahol a gondolat csak egy keveset ad hozzá az ismeretek erősen rögzült tárházához? Vajon homogenitásra kell-e törekednünk vagy inkább őrizzünk meg némi heterogenitást? Vajon képesek leszünk-e együtt élni bizonyos mértékű diverzitással és nézetkülönbséggel?

* A tanulmány az *Ecological Economics* 28 (1999) számában jelent meg *Values, ideology and politics in ecological economics* címmel (161–170. o.). Az írás elkészítésére a folyóirat szerkesztősége kérte fel a szerzőt, a lap fennállásának tizedik évfordulója alkalmából. A szerző köszönetet mond Jonathan M. Harrisnak és a folyóirat szerkesztősége által felkért két ismeretlen bírálónak, akiknek észrevételei nagyon hasznosak voltak a cikk szempontjából. Az írást az Elsevier Science B.V. szíves engedélyével közöljük.

Budapest, 5. Pf. 489. 182.
Tél: 2177-199 Tlx: 3174-916

Az alábbiakban amellett érvelek, hogy az ökológiai közgazdaságtan nem minden szempontból hasonlítható az olyan hagyományos paradigmákhoz, mint amilyen például a neoklasszikus közgazdaságtan. Tudományfelfogásunk és tudományos tevékenységünk bizonyos szempontból eltér a hagyományostól. (Az eltérés nézetem szerint pozitív irányú.) Az egyik legfontosabb különbség a társadalomtudományokban megjelenő értékfelfogással és ideológiával áll összefüggésben.

Az olyan területen, ahol némi heterogenitás, illetve diverzitás tapasztalható, érzékelhető tendencia mutatkozik arra, hogy az egyes szerzők nem tekintik adottnak a kiinduló alapokat, s ezért néhány ezzel kapcsolatos megállapítással kezdik írásaikat. E cikk sem jelent kivételt ez alól. Először meghatározom, hogy mit értek „ökológiai közgazdaságtan”, vagy még pontosabban az „ökológiai közgazdaságtan intézményi (institucionalista) változata” alatt. (Mindjárt meg kell jegyeznem, hogy az ökológiai közgazdaságtannak egyéb változatai is vannak, illetve hogy néhány institucionalista vonakodik az itt javasolt lépések megtételétől.) Ez kiindulópontként fog szolgálni az ökológiai közgazdaságtanban fellelhető értékelvű témák megvitatásakor. Néhány olyan fogalmat vezetek be, amelyek reményeim szerint hasznosak lesznek az ökológiai közgazdaságtan ideológiai és politikai jellegének tárgyalásakor.

Az ökológiai közgazdaságtan alapvető jellemzői

Az ökológiai közgazdaságtant elsőként az az értékelkötelezettség jellemzi, amellyel az ökológiai értelemben fenntartható társadalom érdekében tevékenykedik. A fenntartható társadalomért végzett cselekvés némi politikai legitímációhoz jutott a Rio de Janeiróban tartott 1992-es ENSZ-konferencián. Ezért az ökológiai közgazdaságtanról első közelítésben elmondható, hogy „olyan közgazdaságtan, amely megfelel az Agenda 21* szellemének”.

Az ökológiai közgazdaságtan második jellemzője az a készség, amelyet olyan alapvető témák tárgyalása iránt mutat, mint az elvi keretek és az értékek. Ez az első jellemzőből következik. A környezet védelme fontosabb, mint a neoklasszikus paradigma védelme. Ha növekednek esélyeink egy fenntartható társadalom irányába történő elmozdulásra az értékek, az elvek és a paradigmák újragondolásával, akkor meg kell tennünk ezt a lépést.

A harmadik jellemző összefügg az első kettővel, s ez nem más, mint a más tudományterületek kutatóival való együttműködés hasznosságába vetett hit. A közgazdászok együttműködésen alapuló tanulási folyamatba bocsát-

* Az Agenda 21 azon öt dokumentum egyike, amelyet 1992 júniusában fogadtak el Rio de Janeiróban az ENSZ Környezeti és Fejlesztési Konferenciáján (United Nations Conference on Environment and Development). 179 kormányfő írta alá ezt a fenntartható fejlődésre vonatkozó iránymutatást, amelynek célja, hogy a világon minden ember jó minőségű környezetben és megfelelő gazdasági viszonyok között élhessen. (A ford.)

kozhatnak az ökológusokkal, és viszont. Az ökológiai közgazdaságtan gazdagítására képes tudományágak száma persze sokkal nagyobb az említett kettőnél, amint arról a későbbiekben majd szót ejtünk. Ehhez hasonlóan, az ökológiai közgazdaságtan felismeri az egyetemek falain való túllépés fontosságát, aminek során képviselői tanulhatnak a különféle társadalmi cselekvőktől, illetve párbeszédbe elegyedhetnek velük. Ezen szereplők közé tartoznak az üzleti világ vezetői, a politikusok, valamint a civil szervezetek tagjai.

A demokratikus jelleg alapvető szükségességének felismerése jelenti az ökológiai közgazdaságtan negyedik és egyben utolsó jellemzőjét, s ez bizonyos mértékig össze is foglalja a másik hármat. Szemben azzal az eszmével, miszerint a tudomány elválasztható, illetve elválasztandó a társadalomtól, úgy vélem, hogy a demokrácia iránti igény a tudományos munkára is vonatkozik. Tudományos kutatóként például nem javasolhatunk olyan módszereket (vö. költség-haszon elemzés), amelyek összeegyeztethetetlenek a demokratikus elvekkel. Az egyetem falain kívüli cselekvők meghallgatása, illetve a tőlük való tanulás rendkívül fontosnak látszik. Az új gondolatok és az új víziók is gyakran ebből a folyamatból táplálkoznak.

Tudomány és ideológia

A közeledés szerint a tudomány az „igazság”, az „objektivitás” és az „értéksemlegesség” letéteményese. Noha néhány társadalomtudós felismeri, hogy az értéksemlegesség csupán ábránd, mégis vonakodik az értékekkel és az ideológiával kapcsolatos témák nyílt felvetésétől. Úgy látszik, hogy az olyan szavak, mint például a „világnézet” vagy az „ideológia”, többé-kevésbé tabunak számítanak, kivéve talán a politológiát, ahol ezek a témák megkerülhetetlenek.

A magam részéről gyökeresen eltérő stratégiát fogok alkalmazni. Ökológiai közgazdászként tett erőfeszítésünk, hogy új elméleti keretet dolgozzunk ki és stratégiai-politikai javaslatokat tegyünk a különböző társadalmi cselekvők számára, nem csupán tudományos ügy a szó némileg tárgyilagos értelmében. A dolog legalább ennyire ideológia kérdése is. *Myrdal* megfogalmazásában „*nézőpont nélkül nem létezhet nézet. A kérdésfeltevés mikéntje már magában hordja az értékelést is.*” (*Myrdal* [1978], 778. o.). Egy tudós vonzalma valamely paradigma iránt – lásd például az intézményi közgazdaságtant a neoklasszikus közgazdaságtannal összehasonlítva – nem kizárólag igazságtartalom kérdése, hanem legalább ennyire az értékeké és az ideológiáé is. Egy adott paradigma keretein belül jelentős a mozgástér a vizsgálat tárgyát, a használt módszert stb. illetően. A kiforrott tudományos módszerre építés gyakran hasznos lehet, ám vezérelvként szinte sosem elégséges a társadalomtudományos kutatásban. A tudós által vallott alapértékek, de még az illető személyisége is befolyással lesz a végzett munkára.

Az „értékek” helyett inkább az „ideológia” fogalmát fogom használni. Az ideológiát itt tágan értelmezzük, azaz inkább „eszközökre és végcélokra vonatkozó elképzeléseket” jelent, mintsem többé-kevésbé rögzült „politikai ideológiákat” (szocializmus, liberalizmus, ökológizmus, feminizmus stb.). A különböző, természeti környezettel kapcsolatos ideológiák között különbség tehető: így például megkülönböztethetjük a „technológiai optimizmust” és az „óvatossági elvet” (vö. Costanza et al. [1997], 148–151. o.: „technológiai optimizmus vs. óvatos szkepticizmus”). Hasonlóképpen, valaki ideológiának tekintheti „a cél és az eszköz egymáshoz rendelésének elvét” az egészségügyben (például centralizáció vs. decentralizáció), az oktatásban vagy akár a kutatásban is. Közülünk egyesek hisznek az egyes tudományterületek kereteit meghaladó (azaz transzdiszciplináris) kutatásban, míg mások nem.

Megjegyezhető, hogy Myrdal az értékek szerepét hangsúlyozó véleményével nem áll egyedül azok körében, akik megkapták a Bank of Sweden Alfred Nobel emlékére alapított – egyébként rendkívül megkérdőjelezhető – közgazdaságtudományi díját. Douglas North teszi az alábbi megállapítást, jöllehet csak lábjegyzetben. *„Ideológia alatt a minden ember rendelkezésére álló szubjektív felfogóképességet (modellek, elméletek) értem, amely a körüllevő világot magyarázza. Lett legyen szó az emberek közötti kapcsolatok mikroszintjéről vagy a múltra és a jelenre egységes magyarázatokat nyújtó, szervezett jellegű ideológiák makroszintjéről (lásd például a kommunizmust vagy a vallásokat), az emberek által alkotott »elméleteket« olyan normatív elképzelések »színezik«, amelyek arról szólnak, hogy a világnak hogyan kellene kinéznie.”* (North [1990], 23. o.)

Amint említettük, a neoklasszikus közgazdaságtan egyaránt jelent tudományt és ideológiát. Ugyanez áll az összes alternatív elméleti keretre is, így az ökológiai közgazdaságtan, a szocio-ökonómia vagy a feminista közgazdaságtan bizonyos változataira. Valamennyi elméleti nézőpont bizonyos jelenségekre összpontosít, míg a többit elhanyagolja. A neoklasszikus közgazdaságtan érdeklődése a piacokra és az árakra irányul, míg a feminista közgazdaságtan szószólói valószínűleg inkább a „kifizetetlen munkára” összpontosítanak (Perkins [1997]). Ha a közgazdászok nem értenek egyet paradigmátikus szinten vagy valamely paradigmán belül, akkor ennek oka legalább annyira ideológiai, mint tudományos. Az úgynevezett „igazság” részben ideológia kérdése is, a fenti tág értelemben.

Míg az összes említett versenyző (vagy egymást kiegészítő) elméleti nézőpont egyaránt szolgál tudományos és ideológiai útmutatással, további probléma származik a neoklasszikus közgazdaságtan uralkodó pozíciójából. A neoklasszikus elmélet monopóliumszerű helyzetben a neoklasszikus ideológia csaknem egyeduralgó mivoltát is jelzi, s ez az állapot megkérdőjelezhető a demokratikus elveket valló társadalmakban. Miért kellene a közgazdasági tanszékeket egy sajátos piaci ideológia propagandaközpontja-

ivá silányítani? Csak a közgazdaságtan különféle elméleti nézőpontjainak egyidejű együttlétezése látszik összeegyeztethetőnek a demokráciával.

A neoklasszikus elmélet fogalmi kerete sajátos értékeket, gondolkodási sémákat és viselkedési formákat szentesít a különféle társadalmi cselekvők számára, lett legyen szó az üzleti világ vezetőiről, a politikusokról vagy az átlagpolgárokról. A neoklasszikus elméletben például a vállalat az egyetlen figyelembe vett szervezeti forma, s erről profitmaximalizálást feltételeznek. Nyilvánvaló, hogy az efféle elmélet nem sokkal járul hozzá a nem üzleti alapon működő szerveződések, illetve a pénzügyi profit szerzésétől eltérő célok legitimizálásához. Egy „korlátolt felelősséget” szentesítő elmélet összeegyeztethetetlennek látszik egy olyan helyzettel, ahol egyre több cselekvő, beleértve az üzleti szférában dolgozókat is, a „felelősség kiterjesztéséért” emel szót. Európában és másutt az olyan környezeti menedzsmentrendszerek, mint az ISO 14000 és az EMAS (European Eco Management and Audit Scheme) egyre nagyobb szerepet játszanak. Ezek segítségével figyelemmel kísérik az üzleti tevékenységek környezeti hatásait és jelentést tesznek róluk a számviteli rendszerekben és egyebütt. Az olyan érvelés, amelyik a környezetet érő ilyesfajta hatásokat csupán a vállalat profitjára gyakorolt hatáson keresztül kívánja megragadni, egyre erőltetettebbé válik.

Amíg Myrdal főként a tudományos tevékenységre utalt, addig Douglas North az ideológiát úgy értelmezi, mint amivel „valamennyi ember rendelkezik”. Alapvetően North érvelését fogom követni, miszerint az ideológia, vagy inkább az „ideológiai beállítottság”, az emberi élet valamennyi szférájában szerepet játszik. A Gazdasági Emberrel szemben végre felbukkan a régen várt vetélytárs, amelyet itt „Politikai Gazdasági Személynek” nevezünk. Eme gondolatmenet második lépéseként bevezetjük a Politikai Gazdasági Szervezet fogalmát.

A Politikai Gazdasági Személy

A Politikai Gazdasági Személyre vonatkozó feltételezésnek megfelelően az embert, amint az elnevezés is utal rá, politikai entitásnak tekintjük. Ahelyett hogy az embert haszonmaximalizáló fogyasztóként kezelnénk, inkább olyan cselekvőként fogjuk fel, amelyik számos szerepet tölt be és kapcsolatok hálójába ágyazott. Az ilyen egyének magatartásának megértésekor lényegesek

- a szerepek,
 - a kapcsolatok,
 - a tevékenységek és
 - a motivációk vagy az érdekek.
- Magasabb szinten említést kell tenni
- az identitásról,
 - a hálózatról,
 - az életformáról,

- az ideológiai beállítottságról és
- a hatalomról, illetve az erőforrásokról.

A Politikai Gazdasági Személyről alkotott elképzelésünk ezenkívül olyan összefüggésben nyer értelmet, amely

- szocio-kulturális,
- intézményi (institucionalista),
- fizikai, ember által létrehozott és
- ökológiai.

A neoklasszikus közgazdaságtanban az embert fogyasztónak és munkavállalónak tekintik. Ez az emberfelfogás bizonyos szempontból hasznos lehet, ám jelen céljainkra alkalmatlan. Valamely személy cselekedhet társadalmilag felelős módon a piacon, ám egyéb olyan szerepeket is betölt, amelyek a társadalmi és a környezeti problémák, illetve cselekvés szempontjából fontosak. Ilyen lehet az ember szülői, szakemberi vagy állampolgári minőségében, vagy egy környezeti szervezet tagjaként.

A terminológia a politikai aspektust hangsúlyozza, s ezzel egyidejűleg az egyént társas lénynek tekinti, azaz mint személyt a társadalmi kapcsolatok szövetékében (hálójában). Ezen kapcsolatoknak csak egy része piaci jellegű. A különféle motivációk és érdekek között meghúzódo feszültségek ellenére is valamennyire egységes marad az egyén. Ez az egység az ember saját szerepéről vagy identitásáról alkotott elképzelései segítségével valósul meg, amelyeket az egyes sajátos szocio-kulturális összefüggésekre alkalmaz. A diszsonancia-elmélet, a tanuláselmélet vagy a szociálpszichológia egyéb területei a viselkedés értelmezésében hasznosnak bizonyulnak. Az egyén bizonyos mértékű összhangra törekszik a szerepek, a kapcsolatok, a tevékenységek és az érdekek között, és esélye van az egyensúlyélmény megtapasztalására, ám az összeférhetetlenség és a feszültség szintén jellemző az emberi létezésre.

Az egoista, illetve a „másokra irányuló” – vagy közösségorientált (vö. Daly–Cobb [1989]) – motivációk jól példázzák az efféle feszültségeket. Az utóbbi motiváció alapján az ember erkölcsi lényként jelenik meg, s így a másokkal szembeni, illetve az egész társadalom iránti felelősség kérdése felvethetővé válik. Amitai *Etzioni* például egy „Én és Mi paradigmát” javasol (Etzioni [1988]). Szerinte az a tény, hogy valamennyi egészséges egyénben erős ego rejtőzik, még nem elegendő ok arra, hogy becsmételjük vagy elhanyagoljuk az emberi viselkedés társadalmi vagy etikai aspektusait. Minden egyén számos csoport tagja, s ez a „mi-kontextus” fontosságára hívja fel a figyelmet. Az ilyen viszonyok sok feszültséget és etikai vonatkozást hordoznak magukban. (Az etika, persze, a „mi-ök” viszonyra is érvényes, lásd például a környezeti konfliktusokkal kapcsolatos helyzeteket.) A széles látókörű, ám elsősorban neoklasszikus közgazdász *Sen* (1987) is az etika nyíltan megfogalmazott közgazdasági figyelembevételével emel szót (ez az általa „mémökinék” nevezett tradícióval áll szemben). A tény,

hogy 1998-ban Sen kapja az Alfred Nobel emlékére alapított díjat, arra enged következtetni, hogy az etikáról és a közgazdaságtanról vallott felfogása terjedőfélben van.

Az Etzioni érveiből leszűrhető fontos tanulság az, hogy megkérdőjelezhető az a neoklasszikus közgazdászok részéről gyakran elhangzó érvelés, miszerint az „egoista” és az „altruista” motivációk vagy viselkedés egymást kizáró jellegűek. Az ember egyidejűleg lehet egoista és „másokra irányuló” beállítottságú, és Politikai Gazdasági Személyünk az idő előrehaladtával egy egyre inkább másokra irányuló (vagy éppen önző) irányba fejlődhet, s felelős egyénként számos etikai jellegű választással szembesül.

Amíg a neoklasszikusok hajlamosak gépiesen optimalizáló emberként tekinteni az egyénre, aki azonnal reagál az árjelzésekre, addig az institutionalisták és számos más társadalomtudós inkább az emberi viselkedésben rejlő szokások fontos szerepére mutatnak rá. Az egyén jórészt sajátos gondolkodási szokások és tevékenységek „rabja”, s ezek együttesen olyan mintákat alkotnak, amelyekre itt életformaként hivatkozunk. Munkásságának egy korai szakaszában Herbert *Simon* (a negyedik itt említett Nobel-díjas tudós) rámutatott a szelektív észlelés, a korlátozott megismerő-képesség és a keresési költségek fontos szerepére az emberi viselkedés megértése során (*Simon* [1976]). Emberként a komplexitást úgy kezeljük, hogy hajlamosak vagyunk az ismerős környezethez való ragaszkodásra és különböző hüvelykujjszabályok használatára. A szokásokon nyugvó viselkedés hangsúlyozása ugyanakkor nem zárja ki a „problémaorientált keresést” és a tudatos döntéshozatalt. Az egyén olykor felismeri a problémát és a cselekvés alternatíváit. A szokásokat felülvizsgálják, s megváltozhat a viselkedés.

Megemlíthető, hogy a fogyasztóról alkotott neoklasszikus elmélet nem csupán abban az értelemben korlátozott, hogy az ember egyetlen szerepkörét hangsúlyozza az összes többi szerep szinte teljes kizárása mellett. Ezt tetézi az, hogy a fogyasztói ízléseket és preferenciákat adottnak tekinti. Az elképzelt értéksemlegesség jegyében a neoklasszikus kutató nem tartja feladatának a fogyasztók által vallott értékek és a követett életformák vizsgálatát. De ha a környezeti problémák, amint azt sokan állítják, összefüggésben vannak a jelenlegi fogyasztói preferenciákkal és életformákkal, illetve, általánosabban, az ipari társadalmak uralkodó világnézetével, akkor a neoklasszikus megközelítés a nehézségek fontos elemein siklik át. Ha helyett a Politikai Gazdasági Személyre és az ideológiai beállítottságra összpontosítunk, akkor két különböző fogyasztó által (vagy ugyanazon fogyasztó által két különböző időpontban) vallott eltérő fogyasztói preferenciát és követett életformát már nem szükségszerűen kell egymással egyenértékűnek tekintenünk. Függetlenül attól, hogy a folyamatot támogatja-e valamilyen közösségi szinten is megjelenő, egyidejűleg alkalmazott politika, az egyének fokozatosan elmozdulhatnak a társadalmilag vagy közösségileg destruktív életformáktól az előnyösebbek irányába. Ám újra hangsúlyozandó: az

ilyesfajta változások kedvezőnek minősítése a megfigyelő etikai értékítéletétől és „ideológiai beállítottságától” függ.

Ideológiai beállítottság, értékelés és döntéshozatal

Amint már érzékeltettük, Politikai Gazdasági Személyünket „ideológiai beállítottsága” jellemzi. Egy személy ideológiai beállítottsága meggyőződésekben nyugszik, s többé-kevésbé bizonytalan jellegű. Az ideológiai beállítottság így egy olyan rögzült gondolkodási formával áll összefüggésben, amelyet a látásmód, a gondolkodás és az érzékelés gyakran töredékes viselkedésformái jellemeznek, s ez nagymértékben különbözik a neoklasszikus elemzés által feltételezett teljes, logikailag zárt és matematikailag objektív működéstől. Az ismeretek és az elképzelések a cselekvő ideológiai beállítottságának lényeges elemei, s ezek részben tudatos, részben öntudatlan folyamatok által változnak. Ezenkívül különböző kapcsolódó tényezők akadályozhatják vagy segíthetik elő az ilyen ismeretek változásait, így például befolyással lehetnek az ügyben érintett cselekvők, az érdekelt felek és az intézményi viszonyok.

A tudomány és a nyilvános vita az ismeretek és az elképzelések befolyásolásán keresztül játszik szerepet az egyének cselekvőként vagy állampolgárként vallott ideológiai beállítottságának kialakításában. Ezek az ismeretek és elképzelések legalább részben úgy tekinthetők, mint amelyek társadalmilag konstruálódnak sajátos célok elérése érdekében. Így például a közgazdasági, valamint az üzleti menedzsmenttel foglalkozó tankönyvek által közvetített ismeretek és elképzelések befolyásolhatják a tanulók és az egyéb cselekvők által vallott nézeteket az emberről, az emberi kapcsolatokról, a gazdaságról, a hatékonyságról, a fejlődésről, a társadalmi változásról és az olyan különféle intézményekről, mint például az üzleti vállalkozás, a piac és az állam.

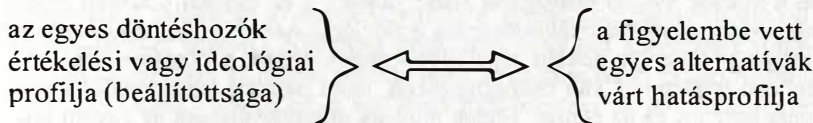
Az egyének cselekedhetnek megszokásból vagy az egymással versenyző alternatívák átgondolását követően. Mindkét esetben feltételezzük, hogy az egyén ideológiai beállítottsága fontos szerephez jut. Ha az egyén úgy érzi, hogy tényleges viselkedése eltér elveitől vagy ideológiai beállítottságától, akkor az összhangba hozatal érdekében ok van az ideológiai beállítottság és/vagy a tényleges viselkedés felülvizsgálatára. Az ideológiai beállítottság így a személy tudatosabb döntéshozatalakor jut szerephez. Ez a környezethez való alkalmazkodás része, s ennek segítségével zajlik a különböző jelenségek értékelése. A különféle tárgyakkal vagy személyekkel és – általánosabban – a környezetünkkel szemben tanúsított magatartásunknak értékelésszerű és érzelmi összetevője van, s az éppen zajló tevékenységeken túl az értékelés múltbeli és jövőbeli cselekvésekre, projektekre vagy politikákra is utalhat.

A racionalitás – a neoklasszikus közgazdaságtan részeként – általában egy objektíve megjelenő függvény maximalizálását (minimalizálását) jelen-

ti. A fogyasztóról haszonmaximalizálást, a vállalatról pénzügyi profitmaximalizálást feltételeznek. A költség-haszon elemzést végző egyszerűen csak társadalmi szintű „jelenértéket” maximalizál, ahol az „érték” pénzügyi vagy monetáris értéket jelent, amely valós vagy „ármékjellegű” árak alapján alakul ki. Ehelyütt amellet érvelünk – miközben nem tagadjuk a matematikai optimalizálás hasznosságát bizonyos döntéshozatali helyzetekben –, hogy „racionalitás” és döntéshozatal elsősorban ideológián és etikai megfontolásokon alapul. Az „általánosan érvényes racionalitás” helyett a „racionalitások sokfélesége” jellemző, ami különböző ideológiákkal áll összefüggésben (vö. Glasser [1998]). Az egyének sajátos szerepkörökben és helyzetekben találják magukat, s a tudatos döntéshozatal az alkalmazkodási folyamatok része. A terület kulcsfogalmai a „beállítottság”, a „profil”, az „összeférhetőség”, az „illesztés” és a „minta felismerése”.

Emberi lényként egyik erősségünk a minták felismerésére vonatkozó képesség (Simon [1983]). A döntések leírhatók illesztésként, ami az egyes döntéshozók sokoldalú és sokdimenziós ideológiai beállítottságának vagy profiljának egyeztetését jelenti az egyes alternatívák valószínűsíthetően sokoldalú és sokdimenziós hatásprofiljával (1. ábra). Ez a felfogás – az egydimenziós számoknak mintegy kiegészítéseként – utat nyit a többdimenziós gondolkodás, valamint a képekben és formákban (Gestalt) megjelenő értelmezés számára. Eszerint egy alternatíva akkor vonzó az egyén számára, ha „jó az illeszkedés” az illető ideológiai beállítottsága és a figyelembe vett alternatíva várt vagy érzékelt hatásprofilja között. A tudatos döntéshozatal része az is, hogy az egyének esetleg felülvizsgálják saját ideológiai beállítottságukat. Ilyen értelemben az értékekre, de még az értékelési elvekre sem úgy tekintünk, mint adott és állandó tényezőkre, hanem figyelembe vesszük az érintett cselekvők közötti tanulási és párbeszédés folyamat miatti változás lehetőségét.

Összeférhetőségi teszt

1. ábra *A racionalitás holisztikus felfogása és a döntéshozatali folyamat. Az egyes döntéshozók ideológiai profilját az egyes alternatívák várt hatásprofiljához illesztik.* (Söderbaum [1998a])

Egy magánéletből származó példa segíthet a döntéshozó(k) és az összes alternatíva közötti viszony „mintafelismeréskénti” vagy „illesztéskénti” felfogásának érzékeltetésében. Nemcsak a szervezetekben és a közéletben fordulnak elő komplex döntéshozatali helyzetek, hanem (amint azt a leg-

többünk tapasztalja) a magánéletben is. Tegyük fel, hogy egy család tagjai a költözés és egy új ház megvásárlása mellett döntöttek. Számos lehetőséget mérlegelnek. Valamennyi családtagról ideológiai beállítottságot feltételezünk, ami a jelen esetben a felmerült probléma „jó”, „kielégítő”, vagy akár „legjobb” megoldásáról alkotott elképzelésre vonatkozik. Az egyik ház meglátogatásakor, annak sajátos viszonyait tekintve, valamint a ház funkcionális, esztétikai és egyéb minőségi jellemzőinek megismerésekor valamennyi tag tesztelheti az elképzelése(i) és a jó megoldásról alkotott egyéb gondolatait, illetve az éppen vizsgált sajátos alternatíva várt hatásai közötti összeegyeztethetőséget. Ha minden családtag „jó illeszkedést” tapasztal, akkor a vásárlás mellett dönthetnek – vagy folytathatják a keresést egy jobb alternatíva fellelésének reményében.

Mindegy, hogy magánügyekre, közügyekre vagy a kettő valamiféle keverékére alkalmazzuk a racionalitás fenti elgondolását, az képeket és képzeteket is tekintetbe vesz, azaz szerepet kap a vizuális gondolkodásmód (látásmód) és a kvalitatív jellegű érvelés. Ez mintegy kiegészíti a kvantitatív mérést és elemzést, például a pénzben kifejezett költségeket és a fizikai kiterjedés mutatóit. Az utóbbi módszerekből származó számok sosem jelentenek többet részelemzésnél, s a teljes kép részlemeleinek tekintendők. A döntéshozatalnak olyan egyéb szisztematikus megközelítései is ismertek, amelyek nem egydimenziós számokat adnak végeredményként. A magánéletből származó tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy az egyének gyakran az itt vázolt holisztikus, nem leegyszerűsítő jellegű racionalitást részesítik előnyben.

Mark *Sagoff* hasonló szellemben bírálta a neoklasszikus költség-haszon elemzést, amennyiben szerinte a környezeti ügyekkel kapcsolatos környezetpolitikát és döntéshozatalt nem a fogyasztói preferenciákra kellene alapozni. Az ember állampolgári minőségében is megjelenik, s a környezeti ügyekben inkább a „polgári preferenciák”, mint a „fogyasztói preferenciák” számítanak (Sagoff [1988]). Sagoff felismerése rendkívül fontos hozzájárulás a költség-haszon elemzésről szóló vitában, s ez egyben a szerző tudományos és ideológiai beállítottságára is rávilágít. Azonban aligha kielégítő a kétfajta preferencia közötti megkülönböztetés, amely a döntéshozatal különböző területeivel van összefüggésben, noha oktatási szempontból bizonyára hasznos ez az eljárás. Ennek mintegy alternatívájaként az egyént holisztikus fogalmakkal is leírhatjuk, figyelembe véve az „összes” általa betöltött szerepet, kapcsolatait, motivációit, tevékenységeit, amelyek együttesen fejezik ki a személy identitását és ideológiai beállítottságát. A társadalmi felelősség, illetve annak hiánya az emberi élet valamennyi területével kapcsolatban állhat, a piaci viselkedést is beleértve. Leegyszerűsítő vagy cinikus az érvelés, hogy ha üzleti vagy fogyasztói magatartásként valami rossz, akkor az más szempontból is az. Sagoff egy újabb keletű írásában különbséget tesz az utilitárius (haszonelvű) és a deontologikus (vagy kantiánus)

megközelítés között (Sagoff [1998], 214. o.), érzékeltetve ezzel a felelősség döntéshozatalban betöltött szerepét. Sagoff hivatkozik Marchra is, aki szerint a döntéshozók az „*alkalmasság logikáját követhetik, olyan helyzetfelismeréssel és szabálykövetéssel, amely harmonizál a felmerült helyzetek által megkívánt viselkedéssel, ily módon téve eleget a döntéshozói identitásoknak vagy szerepeknek*” (March [1994], viii. o.). Az „ideológiai beállítottság”, mint a Politikai Gazdasági Személy jellemzője, a sajtáságos egyén etikával vagy értékeléssel kapcsolatos meggyőződésére utal, s így tartalmazza azt a lehetőséget is, hogy az egyén haszonelvű (utilitárius) álláspont-ra helyezkedik. De az is világos, hogy környezeti ügyekkel kapcsolatban vallott személyes ideológiai beállítottságom (kutatóként, piaci szereplőként és állampolgárként) inkább a kanti etikához áll közel, mint az utilitáriushoz.

A Politikai Gazdasági Szervezet

A vállalatot profitmaximalizáló szervezetként felfogó elméletet az alábbi gyengeségek jellemzik:

- mindenféle szervezetet egyetlen modellel akar leírni;
- a többdimenziós hatásokat egyetlen, pénzügyi dimenzióval írja le, elfedve ezzel a valóság többdimenziós jellegét;
- az egyének (többé-kevésbé) láthatatlanok; és
- kerüli az ideológia, az etika, a részvétel és a felelősség témáit egy sajátos piaci ideológia érvényesülése érdekében.

A környezet és a fejlődés témáit tekintve a neoklasszikus modell ezen tulajdonságai problematikusvá válnak. A fenti nehézségek közül néhánynak a leküzdésére lépések történtek az üzleti menedzsment szakirodalmában. Amíg a közgazdaságtan inkább egyetlen rendezőelvet keres (monisztikus), addig az üzleti társaságok és egyéb szervezetek változatosabbak és többféle rendezőelv jellemzi őket (pluralisták). A terület kutatói a szervezetről alkotott elméleteket nagyrészt egymást kiegészítőknak vagy eltérő célokra alkalmasoknak tekintik (Morgan [1986]). A szervezetelmélettel foglalkozók bevezették a vállalat és az egyéb szervezetek érintettre alapozott modelljét (stakeholder elmélet). Kísérletet tettek arra, hogy egy szervezetre vonatkozóan azonosítsák az összes érdekelt felet, azaz mindenkit, akinek valamilyen „kockázata” származik a szervezet működésével és teljesítményével kapcsolatban. A munkavállalókat, a részvényeseket, az egyéb befektetőket, a szállítókat, a fogyasztókat és a szomszédokat (akik például a szennyezéstől szenvedhetnek) többnyire a vállalati érdekcsoportok között tartják számon.

Nézetünk szerint a stakeholder elmélet a vállalat neoklasszikus felfogásához képest jelentős előrelépés. Valaminek a kockázttatása alapulhat a tulajdonon, amint az a részvényesek esetében igaz. Csakhogy egy szervezettel kapcsolatban egyéb szerződéses vagy szerződés nélküli viszonyokban is felmerülhet kockázat. A stakeholder modell szerint az érintett felekben van

valami közös, de egymással ütköző érdekek is megjelennek. Konfliktushelyzetekben felbukkanhat az etika, legalábbis elvileg. A gyakorlatban ugyanis az üzleti társaságokat és az egyéb szervezeteket vizsgáló legtöbb kutató legalább annyira hajlamos az „etikai” vagy az „ideológiai” érvelésmód kerülésére, mint a neoklasszikus közgazdászok.

Az üzleti menedzsment irodalmának másik, minket is érdeklő fejleménye az „interakciós” vagy a „hálózati” elvű megközelítés, ami főként az ipari beszerzéssel kapcsolatban bukkant fel (Ford [1990]; Håkansson–Snehota [1995]). Itt a piaci kereslet és kínálat neoklasszikus felfogásával szemben úgy érvelnek, hogy egy vállalat – vagy egyéb szervezet – és a szállítói közötti kapcsolat meglehetősen stabil. Ezeknek a kapcsolatoknak társadalmi vonatkozásuk van, s a kapcsolathoz tartozik, hogy a vállalatok technológiai vagy egyéb együttműködésbe bocsátkozhatnak egymással.

Az iparági piacok fenti tanulmányozása elsősorban a társaságok szintjén történik, azaz a társaságokat tekintik „cselekvő alanyoknak”. Az egyének is felbukkanhatnak cselekvőként, de az általunk javasolt elméleti kerethez képest kevésbé látható módon. A Håkansson és társai által végzett tanulmányokban a „környezetre” úgy tekintenek, mint ami a „piaci struktúrával, a piaci csatornában betöltött pozícióval, a nemzetközivé válással” áll kapcsolatban, s ez nem egyezik meg az ebben a tanulmányban vallott környezetfelfogással. Nem történik hivatkozás az életformára, az ideológiai beállítottságra vagy egyéb hasonló fogalmakra. De felbukkan számos „puha” változó, úgymint a társaság „imázsa” vagy a vállalat fogyasztók szemében megjelenő „goodwillje”.

A Politikai Gazdasági Szervezetről alkotott modellünk méltányolja a stakeholder és az interakciós/hálózati modellekből fakadó pozitív vonások némelyikét. Olyan modellben vagyunk érdekelték, amelyik választ ad a neoklasszikus elmélet fent említett néhány gyengeségére (a környezettel és a fejlődéssel kapcsolatban). Az elméletnek tehát

- mindenféle szervezetre alkalmazhatónak kell lennie, s nem kizárólag csak az üzleti társaságokra;

- a gazdaságosság és a hatékonyság két részre bontására kell épülnie, ahol a nem pénzbeli hatások legalább annyira „valóság” és „gazdaságiak”, mint a pénzbeliek;

- cselekvőként kell láthatóvá tennie az egyéneket, megjelenítve azok sajátos felelősségét; valamint

- inkább hangsúlyoznia, mintsem elrejtienie kell az ideológia, az etika, a részvétel és a felelősség témáit.

A szervezetet olyan egyéni cselekvők közösségének tekintjük, akik bizonyos szempontból különböznek egymástól, de bizonyos értékeket, illetve valamiféle ideológiai beállítottságot vagy „üzleti koncepciót” közösen vallanak. Az egyén továbbra is látható marad a szervezetben, amelyet „többközpontúnak” tekintünk. Minden egyén „Politikai Gazdasági Sze-

mély” (azaz cselekvő) és környezeti vagy egyéb ügyekben a kezdeményezés és a cselekvés egyik lehetséges központja. A szervezet olyan Politikai Gazdasági Szervezet, amely környezetpolitikával, társadalompolitikával stb. rendelkezhet.

Mindennapos megfigyelés, hogy ha egy üzleti társaság vagy egyetem „zöld” irányba mozdul, akkor az összes szervezeti cselekvő és érintett véleménye nem ugyanakkor, ugyanúgy és ugyanannyira változik. Néhány egyén a környezeti ügyekben „vállalkozóként” tevékenykedhet, különféle kezdeményezésekkel és mások bátorításával a változási folyamatban való részvételre. Egy meghatározott időpillanatban a munkavállalók egy része „zöld” beállítottságú lehet, míg mások nem. Hasonlóan igaz lehet ez a részvényesekre, a szállítókra, a fogyasztókra és a cselekvők egyéb csoportjaira. A fenti értelemben különböző csoportokba tartozók között együttműködés alakulhat ki egy társadalmilag és környezetileg felelősebb társaság megvalósítása érdekében, ha az illetők ideológiai beállítottsága „zöld”.

A piacokat az egyéni cselekvők többközpontú hálózatának fényében a fentihez hasonló módon szemlélhetjük. Az elgondolás egyszerű. Például a „zöld” fogyasztók a „zöld” termelőket vagy társaságokat fogják előnyben részesíteni. A „zöld” termelők viszont „zöld” szállítókat fognak keresni. A piac „zöld” vonalak mentén fog szegmensekre bomlani, s „zöld” hálózatok fognak versenyezni a „kevésbé zöldekkel” vagy a „nem zöldekkel”.

Ha az „ideológiai beállítottság” fogalmaival operálunk, akkor az üzleti koncepciók és a küldetésről szóló megnyilatkozások a szervezeti és a piaci működés fenntartások melletti szemléletére készítetnek. Néhány tudós, s az üzleti világ egyes képviselői rendkívül optimistán tekintenek a piacokra és az olyan szervezetekre, mint amilyenek például a transznacionális társaságok. Szerintük a „láthatatlan kéz” minden problémát meg fog oldani, beleértve a környezetieket is. Mások óvnak az efféle dogmatizmustól (Korten [1996]). A javasolt fenntartások melletti szemlélet itt pusztán annyit jelent, hogy a szervezetek vagy a piacok működése a szervezeti vagy a piaci viszonyokban megjelenő egyéni cselekvőktől függ, valamint ezek ismereteitől, erkölcsi és ideológiai beállítottságától. Azoknak az erőforrásoknak bizonyára szintén fontos szerepük van, amelyek az egyes cselekvők, illetve a cselekvők valamely csoportjának állnak a rendelkezésére, minthogy ez alakítja ki a „játékszabályokat” vagy az intézményi viszonyokat. A játékszabályokat nemcsak az érvényes nemzeti jogszabályok és nemzetközi egyezmények határozzák meg. Maguk a cselekvők is befolyásolják a jogszabályok rendszerét, s ráadásul kialakítják saját szabályaikat is. Az üzleti világ önszabályozásaként megjelenő előírások kevésbé elnézők lehetnek, mint az állam által foganatosított szabályok. Sok társaság számára immár nem elegendő a jelenlegi jogszabályoknak való megfelelés.

Politikai gazdaságtan

Ebben a dolgozatban a környezet és a fejlődés politikai gazdaságtanának néhány lehetséges építőelemét mutattam be. A Politikai Gazdasági Személyre és a Politikai Gazdasági Szervezetre vonatkozó modelljeink továbbgondolhatók a kapcsolatok és a hálózatok politikai fogalmakkal való értelmezésével. Gazdaságról, hatékonyságról és döntéshozatalról alkotott nézeteinket újra és újra felül kell vizsgálnunk (Söderbaum [1998a], [1998b]). Ha az ideológiai beállítottságot fontosnak tartjuk, akkor a közösségi választások elméletének feltételezései a különféle foglalkozási csoportok (például farmerek, bürokraták) homogenitására vonatkozóan nem feltétlenül maradnak érvényesek. Így például lehetséges, hogy a „zöld” és a „nem zöld” ideológiai beállítottságú farmerek nem képesek az együttműködésre (Söderbaum [1992]).

Ha a tudományos tevékenység nem választható el a politika világától, akkor a demokráciáról alkotott elképzelések a tudományra is vonatkoznak, különösen a társadalomtudományokra. Az *Ecological Economics* főszerkesztőjeként tett bevezető megjegyzéseiben Costanza (1989) bizonyos mértékű pluralizmus szükségességére hívta fel a figyelmet, s Norgaard (1989, 1994) szintén hasonló szellemben nyilatkozott (lásd Vedeld [1994] is). A célunk legyen inkább a különböző témák sokoldalú megvilágítása és magyarázata! Fel kell ismernünk, hogy a költség-haszon elemzés, mint „értéksemleges értékelés”, nem különösebben ígéretes vállalkozás. A költség-haszon elemzésbe egy sajátos ideológia épül, s a módszer igencsak megkérdőjelezhető, ezért nem tarthat igényt korlátlan egyeduralomra. Kutatóként nyíltan fel kell vállalnunk az értékekkel összefüggő témákat, s nem írhatjuk elő, hogy mi a helyes érték.

Továbbá azok az okok, amelyek arra adnak magyarázatot, hogy miért uralkodik egy konkrét paradigma egy konkrét időpontban, részben politikaiak, s nem kizárólag tudományosak. Ezért a pluralizmus bölcs stratégia, nemcsak az ökológiai közgazdaságtan számára, hanem valamennyi közgazdasági és egyéb (társadalom-) tudományos tanszék számára is.

Világos, hogy az olyan diszciplínáknak, mint a politológia és az üzleti menedzsment, mondanivalójuk van az ökológiai közgazdaságtan területén folytatott későbbi kutatások számára. Sok minden történt az „üzlet és környezet”, illetve az „üzleti zöldülés” témaköreinek területén, s az ökológiai közgazdászoknak részt kell venniük a vállalati szféra képviselőivel folytatott párbeszédben. Az etika, a szociológia és a különféle mérnöki tudományok példázzák azokat a további kutatási területeket, ahol az „Agenda 21 szellemének” megfelelően tettek lépéseket.

A társadalmilag és ökológiailag fenntarthatóbb társadalom felé haladás nem pusztán technikai részletkérdés. Az ökológiai közgazdászoknak részt kell venniük a régi és az új politikai ideológiákról, valamint a szélesebb értelemben vett ideológiákról szóló vitában, amint azt ebben az írásban fejte-

gettük. A környezeti problémák „megoldása” nem kizárólag hatáselemzés kérdése. Beszelnünk kell az egyes hatások más hatásokkal való összehasonlításáról is, s az ideológia fogalmának használata itt is jó szolgálatot tehet. Amint megpróbáltam érzékeltetni, az ideológia és az ideológiai beállítottság koncepciója közvetlenül használatos (illetve használható) döntéshozatali célokra. Eszerint azok az interjúk, amelyeket a környezetünk jövőbeli állapotát befolyásolni képes cselekvőkkel és érintettekkel folytatunk, az izgalmasnak ígérkező számos jövőbeli kutatási terület egyikét jelentik.

Kocsis Tamás fordítása

HIVATKOZÁSOK

Costanza, R. [1989]: *What is ecological economics?*; Ecological Economics 1 (1), 1–7. o.

Costanza, R. [1997]: *Frontiers in Ecological Economics: Transdisciplinary Essays by R. Costanza*; Edward Elgar, Cheltenham

Costanza, R. – Cumberland, J. – Daly, H. – Goodland, R. – Norgaard, R. [1997]: *An Introduction to Ecological Economics*; St. Lucie Press, Boca Raton FL

Daly, H. – Cobb, J. R. Jr. [1989]: *For the Common Good. Redirecting the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future*; Beacon Press, Boston

Etzioni, A. [1988]: *The Moral Dimension. Toward a New Economics*; The Free Press, New York

Ford, D. (szerk.) [1990]: *Understanding Business Markets. Interaction, Relationships, Networks*; Academic Press, London

Glasser, H. [1998]: *On the evaluation of 'wicked problems'. Guidelines for integrating qualitative and quantitative factors in environmental policy analysis*; in: Lichfield, N. – Barbanente, A. – Borri, D. – Khakee, A. – Prat, A. (szerk.): *Evaluation in Planning. Facing the Challenge of Complexity*; Kluwer, Dordrecht

Håkansson, H. – Snehota, I. (szerk.) [1995]: *Developing Relationships in Business Networks*; Routledge, London

Korten, D. C. [1995]: *When Corporations Rule the World*; Kumarian Press, West Hartford; magyarul: *Tőkés társaságok világhuralma*; Kapu Kiadó, Budapest, 1996

- Krishnan, R. – Harris, J. M. – Goodwin, N. R. (szerk.) [1995]: *A Survey of Ecological Economics (Frontier Issues in Economic Thought)*; Island Press, Washington DC
- March, J. G. [1994]: *A Primer in Decision Making*; The Free Press, New York
- Morgan, G. [1986]: *Images of Organization*; SAGE, London
- Myrdal, G. [1978]: *Institutional Economics*; Journal of Economic Issues 12 (4), 771–783. o.
- Norgaard, R. B. [1989]: *The case for methodological pluralism*; Ecological Economics 1 (1), 37–57. o.
- Norgaard, R. B. [1994]: *Development Betrayed. The End of Progress and a Coevolutionary Revisioning of the Future*; Routledge, London
- North, D. C. [1990]: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*; Cambridge University Press, Cambridge
- Perkins, E. (szerk.) [1997]: *Women, ecology and economics*; Ecological Economics 20 (különkiadás), 105–185. o.
- Sagoff, M. [1988]: *The Economy of the Earth. Philosophy, Law and the Environment*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sagoff, M. [1998]: *Aggregation and deliberation in valuing environmental public goods: a look beyond contingent pricing*; Ecological Economics 24, 213–230. o.
- Sen, A. [1987]: *On Ethics in Economics*; Basil Blackwell, New York
- Simon, H. A. [1976]: *Administrative Behaviour*; 3. kiadás, The Free Press, New York
- Simon, H. A. [1983]: *Reason in Human Affairs*; Basil Blackwell, London
- Söderbaum, P. [1992]: *Neoclassical and institutional approaches to development and the environment*; Ecological Economics 5, 127–144. o.
- Söderbaum, P. [1998a]: *Valuation as part of a microeconomics for ecological sustainability*; in: O'Connor, M. – Spash, C. (szerk.): *Valuation and the Environment. Theory, Method and Practice*; Edward Elgar, Cheltenham, 85–105. o.
- Söderbaum, P. [1998b]: *Ecological Economics. A Political Economics Approach to Environment and Development* (könyv kézirat)
- Vedeld, P. O. [1994]: *The environment and interdisciplinarity. Ecological and neoclassical economic approaches to the use of natural resources*; Ecological Economics 10 (1), 1–13. o.